

ԲՆԱԳՐԵՐ
ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
TEXTS ET ETUDES

ԲՆԱՊԱԾՏԱԿԱՆ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՍԵԽՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՂԵԽՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Հայոց ոտքը, եթե բոլոր ֆամիլաները չէ,
որ քացել է, գոնե ոտնակոխ արել է:

Ղեւոնդ Ալիշան

Մեր նախապապերի բնապաշտական եւ խորհրդաբանական աշխարհընկալման դրսեւորումները հաստատող փաստերը սըփ-ռուած են Հայկական լեռնաշխարհի հազարաւոր ժայռապատկերների, հնագոյն պաշտամունքային յուշարձանների, սրբատեղիների, տաճարների, բերդերի եւ ամրոցների, բնակավայրերի աշխարհագրական տեղանունների, ազգագրական հարուստ նիւթերի մէջ, տարաբնոյթ յօրինուածքների տեսքով:

Բնապաշտական աշխարհընկալման դրսեւորումները քարի դարից մինչ ուշ միջնադար շարունակական կիրառման պատճառների մեկնաբանման, տիպաբանական նախատիպերի բացայայտման, պարզաբանման, պահպանման եւ այսօր էլ հնարաւոր շրջանառման համար անհրաժեշտ պայմանը դրանց ստեղծման դրդապատճառների պատմութեան ուսումնասիրութիւններ կատարելն է:

Հայ միջնադարեան մեկնողների (Խորենացի, Տաթեւացի, Շիրակացի, Դաւիթ Անյաղթ, Նարեկացի...) արժէքաւոր գործերին զուգընթաց չափազանց կարեւոր է Վենետիկի Սուրբ Ղազարի Մխիթարեան միաբանութեան կարկառուն գործիչներից մէկի՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի գրական ժառանգութեան ուսումնասիրումը:

Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի բազում ուսումնասիրութիւններից առանձնացնելով հրատարակուած «Հայոց հին հաւատքը կամ հե-

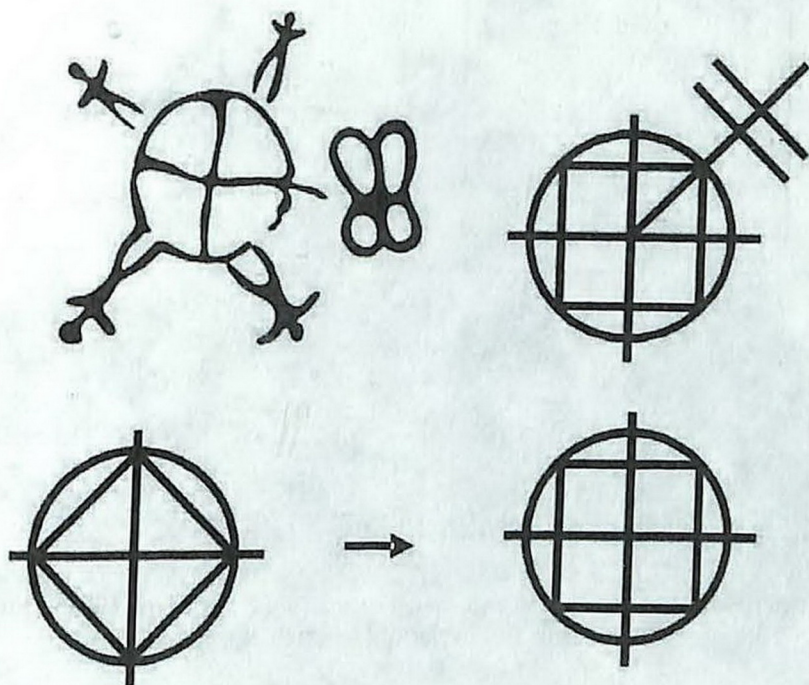
թանոսական կրօնը» ամփոփ աշխատութիւնը, որ մաս առ մաս հրատարակուել է «Բազմավէպ» ամսագրում, նպատակ ունենք յատուկ անդրադառնալ Ալիշանի կողմից ներկայացուած մեր նախապապերի բնապաշտական եւ խորհրդաբանական ընկալումներին: Ընկալումներ, որոնք իրենց մշտական տեղն են գտել հայ մշակոյթի, եւ մասնաւորապէս ճարտարապետութեան, բոլոր ուրտներում, նախապատմական շրջանից սկսած, մինչ մեր օրերը:

Քրիստոսական քանդակ (Բայազետ)

Նկար 1. Պատկերներ Ալիշանի գրքից

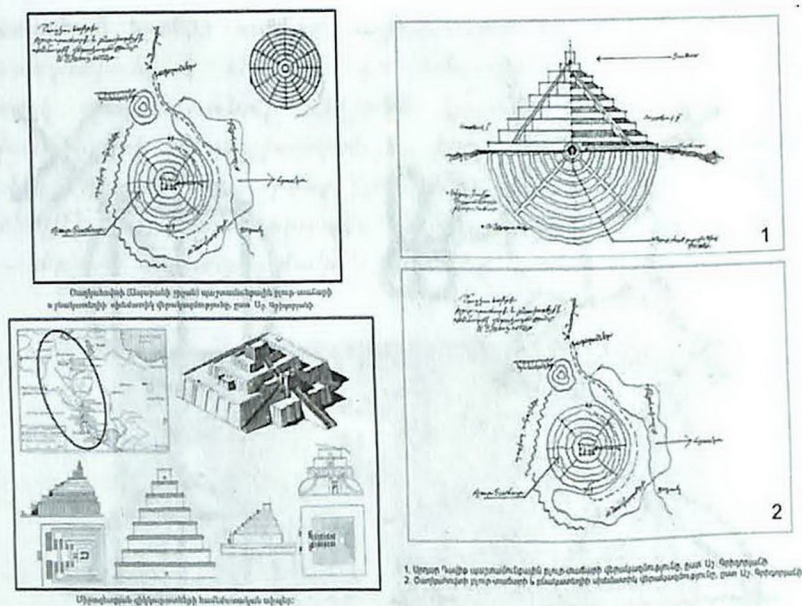

Նկար 2. Աշխարհի չորս կողմ, կենտրոն, առանցք, երկիր, երկինք, կենաց ծառ, յաւերժ փարտաբապետական յօրինուածքի մոդել մանրակերտ

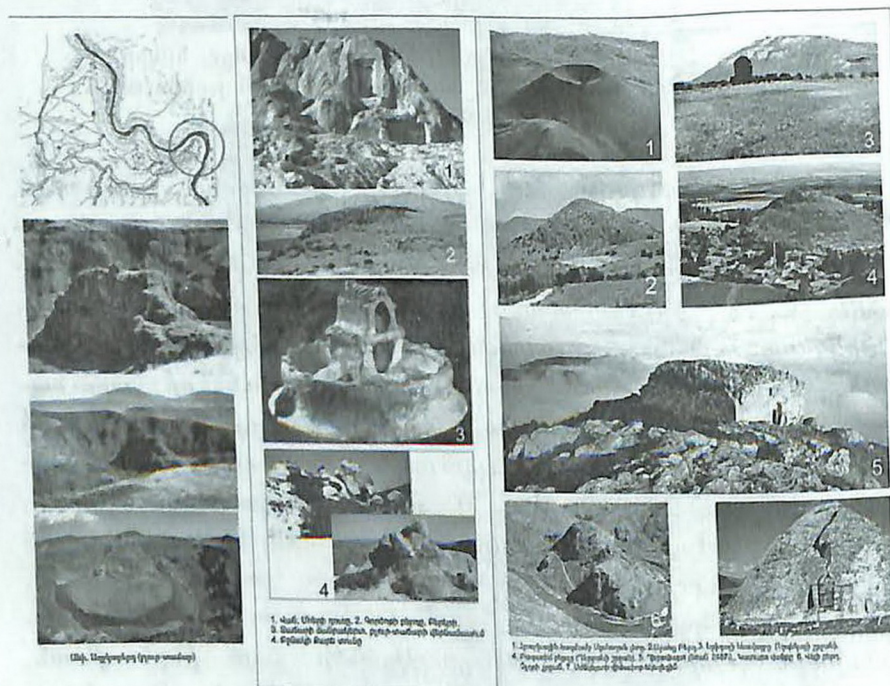
Դրանց շարքում են աշխարհի քառակողմ բաժանման, մարդ-երկիր-երկինք եռաչերտ եւ եռաբաժան ընկալման, հասարակական յարաբերութիւններում եռադաս բաժանման համակարգերի (նկ. 2), ինչպէս նաեւ թուային, բուսական, կենդանական, տիրեցերածնական, մարդակազմական եւ վերջապէս երկրաչափական խորհրդաբանական պատկեր հասկացութիւնների շարունակական կիրառման հետքերն ու փաստերը: Այսօր արդէն յայտնի է, որ քուր-տաճար, քուրգ, գիկկուրատ, Արարատներ, Նոյեան տապան, տաճար-գոհասեղան (նկ. 3), դամբարան-պանթէոն, եկեղեցի-խաչքար, տուն-ֆաղաֆ, քերդ-ամրոց, քառ ու քան, հեքիաթ եւ հանելուկ, դիւցազներգութիւն եւ էպոս, այլ կառոյց համակարգեր (նկ. 4, 5), պատկեր, նկար, գրաւոր եւ քանաւոր խօսք եւ մարդու ապրելակերպին բնորոշ այլ հասկացութիւններ հայի ինքնութեան, հայկական լեռնաշխարհում նրա շարունակական գոյութեան փոխկապակցուած կացութեաձեւի համակարգուած իրավիճակի արդիւնք են:

38-2018

Նկար 3. Բլուր տաճար տիպի պաշտամունքային կառույցի տարածումը հայկական լեռնաշխարհից դեպի միջագետք

Նկար 4. Սար, գագաթ, բարձունք հասկացութեան ընդունումը, որպէս պաշտամունքի վայր, գոհասեղան, տաճար

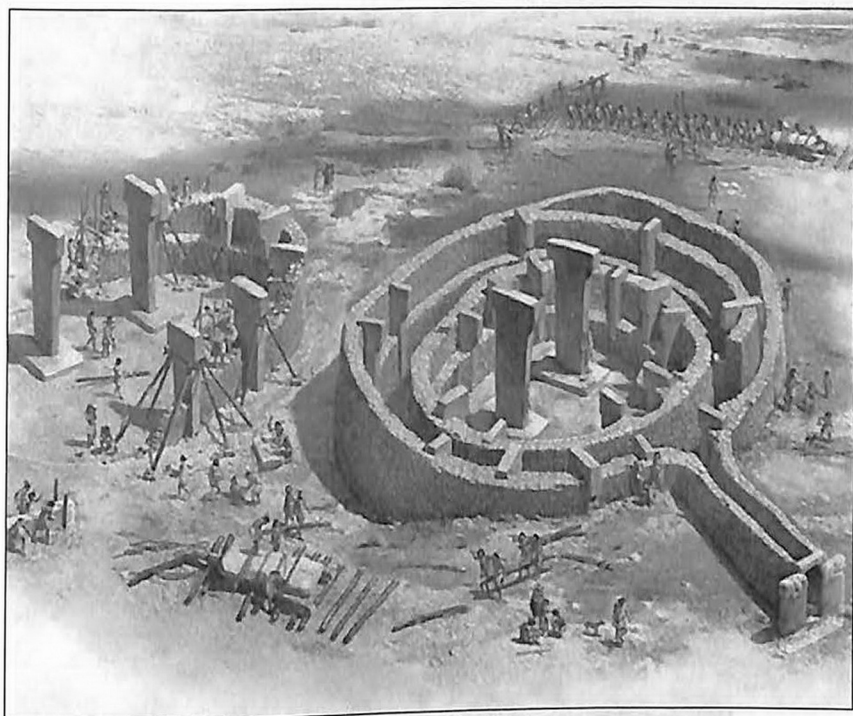
Նկար 5. Գագաթ բարձունքների (ուղղահայեաց առանցքի) փխտումը, որպես պաշտամունքի վայր

Զուգահեռների տրամաբանական շղթայ է նկատուում նաեւ Հայկական լեռնաշխարհում նախամարդու բնակութեան եւ մտաւոր գործունէութեան, Պորտաբլուրի համալիրի (Յկ. 6), Նեմրութի պանթէոնի (Յկ. 7, 8), Մեծ եւ Փոքր Մասիսների (Յկ. 9) եւ դրանց հետ կապուած պատումների եւ արտեֆակտների (Յկ. 10), Նոյեան տապանի պատմութեան, Դրախտի, Կենաց եւ Իմաստութեան ծառերի, Գրիգոր Լուսաւորիչի առաքելութեան եւ Հայաստանում քրիստոնէութիւնը որպէս պետական կրօն ընդունման, Լուսաւորիչի կանթեղ-Արագածի, Արարատեան թագաւորութիւն եւ Արրատայ երկրի, Խոր Վիրապի եւ Ս. Էջմիածին, Կիլիկիա եւ Հայաստան, Հայքի, Հնդեւրոպական լեզուաընտանիքի տարածման, աշխարհասփիւռ հայ ժողովրդի եւ այլ իրողութիւնների միջեւ:

Նախապատմական, մինչքրիստոնէական եւ քրիստոնէական շրջաններում այս խորհրդաբանական ընկալումների արտապատկերումները եւ դրանց կիրառումը շարունակաբար փոփոխուելով եւ վերաիմաստաւորուելով իրենց նախնական շատ իմաստների պահպանումը, ինչպէս նաեւ կիրառելիութիւնը նաեւ Ի. դարի հայ արուեստում. փաստ է ուսումնասիրութեան եւ համապատասխան եզրայանգումների կռուան:

Այս գործընթացը անհնար է իրականացնել, առանց ուսումնասիրելու Ս. Ղազարի Մխիթարեան միաբանութեան կողմից հրատարակուած եւ նաեւ անտիպ հարուստ նիւթերը:

Մխիթարեանների ժառանգութեան կարեւորութիւնը շատերն են ընդունել: Մեզ համար կարեւոր է նաեւ Դանիէլ Վարուժանի պատգամը՝ «Զգուշութեամբ կոխեցէ՛ք Միփաբեան Հայրերուն նուիրակն կղզին, ձեր ամէն մէկ քայլը կրնայ հանգարի մը աքիւնին հանդիպել, եւ իմ փոխարէն՝ - կը պաղատիմ - Ալիշանի շիրմաքարը անգամ մը համբուրեցէ՛ք եւ ապաւիտ լոյս որ մարմարինին անթութիւնը ձեր շուրթերուն տակ՝ սրտիս պէս պիտի բոցավառուի»:

Նկար 6. Պորտաբլուրի յուշարձանախումբը

Նկար 7. Երուանդունիների պանթեոնը, Նեմրուք լեռ

Նկար 8. Նեմրուք լեռան արհեստական գագաթը

Նկար 9. Արայի, Արագածի եւ Մասեաց գագաթները

Յատկապէս ճարտարապետական յօրինուածքների նախատիպերի բացառապատման եւ ուսումնասիրութեան գործում կարեւոր են Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի հետեւեալ դիտարկումները.

ա. Խօսելով կրօնի ծագման մասին Ալիշանը նշում է՝ «n^oվ կը համարձակուի ասել, թէ հիմն ազգերի մէջ յստակագոյն կամ մահապետական աստուածապաշտութիւնը առկայ է եղել առաւել վաղ, քան Հայաստանում»²: Ասուածի լաւագոյն հաստատումը կարող ենք տեսնել Հայկական լեռնաշխարհում սփռուած միլիոնաւոր ժայռապատկերներում (նկ. 11):

Հայկական ժայռապատկերները իրենց նկարուածքով, թեմատիկայով, բազմազանութեամբ, ծիսայն-կրօնական, աստուածապաշտական, տիեզերածնական, երկրային եւ երկնային պատկերիմաստներով եւ խորհրդաբանութեամբ, բոլորական եւ կենդանական պատկերներով, թուագրմամբ իրենց զուգահեռները չունեն

2 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Հայոց հիմն հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը, Երեւան 2002, 13:

աշխարհում: Այս առումով պաշտամունքային կառույցների յօրինուածքային բաղադրամասերի նախատիպերի ձեւազոյացման գործընթացի մտարմբռնումային խթանիչները պէտք է այստեղ փնտռել: Սրանում համոզուած էր նաեւ Ալիշանը եւ պատահական չէ նաեւ նրա հետեւեալ պատգամը «միտքը երբեք յօժար չէ հրաժարուել իմանալու այն, ինչ որ կարող է իմանալ իր նախնիների եւ հին հայրերի գիտեցածից»³:

բ. Մեր հին հայրերը համոզուած էին, որ «Հայկազունիները իրենց գերագոյն Աստուած անաչում էին Նոյին, որ Երկինքն է եւ Արեւիկայ (միթէ Արարատ) անուամբ նրա կնոջը՝ Երիքին, որ երկնից սերմնաւորուած ծնել է կամ գոյաւորել է բոլոր արարածներին»⁴: Երկիր, երկինք եւ յետագայում նաեւ անդրաշխարհ եռամիասնութեան (եռաշերտ բաժանման) դրսեւորումները առկայ են պաշտամունքային կառույցների ծաւալատարածական յօրինուածքներում ինչի մասին մենք առիթ ենք ունեցել առանձին անդրադառնալ:

գ. Հիմնական, անկիւնաքարային նշանակութիւն ունի Ալիշանի մեկնութիւնը Արեւ-Արեգակի եւ նրա չորս ուղեկից երկրորդների (Էնիկ, Մէնիկ, Բէնիկ եւ Սէնիկ)⁵ մասին: Այստեղ ուղղակի զուգահեռ ենք տեսնում Գեղամայ լեռներից յայտնի ժայռապատկերի եւ մեր նախնիների աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի մասին հաւատալիքների եւ պատկերացումների միջեւ, պատկերացումներ, որոնք նոյնպէս իրենց ուղղակի դրսեւորումները ունեն ճարտարապետութեան մէջ:

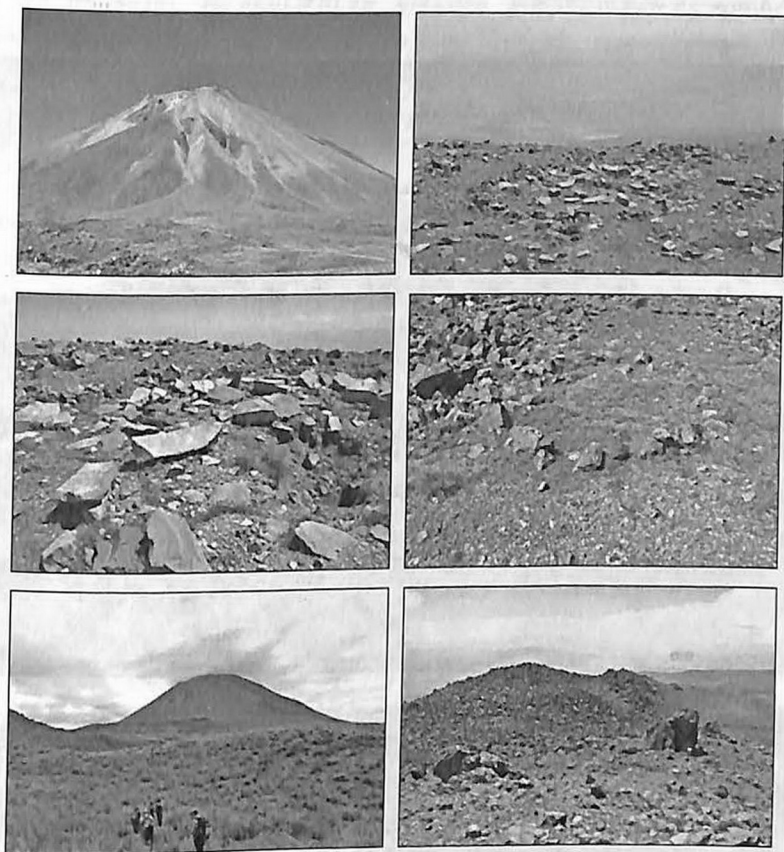
դ. Չափազանց կարեւոր է նաեւ Ալիշանի դիտարկումները լեռների, քարերի, կրակի, ջրի, բուսեղէնների եւ ծառապաշտութեան միջեւ: Այստեղ նկատելի են երկիր, երկինք, վերից վար, վարից վեր փոխկապի, աստուածները երկնքում տեղակայելու, նրանց գալուստը երկիր բարձրաբերձ լեռներից դիտարկելու, աստուածներին սիրաշահելու միտումով, նրանց ձօնուած տաճարներն ու պաշտամունքային յօրինուածքները, զոհասեղանները լեռների (բնական) եւ արհեստական բլուր տաճարների գագաթներին կառուցելը, երկրային թագաւորներին բարձր վայրերում կամ դրանց նմանութեամբ արհեստական բլուրների վրայ, (կլոր թաղումներ եւ այլն) յուղարկաւորելու ծէսի հաստատումն ու ի-

3 Ա.Ա. 9:

4 Ա.Ա. 20:

5 Ա.Ա. 52:

բականացումը (Սիս կամ փոքր Մասիս)⁶, Նեմրուժ լեռ, բլուր-տաճար, բլրաձեւ դամբարաններ եւ այլն:

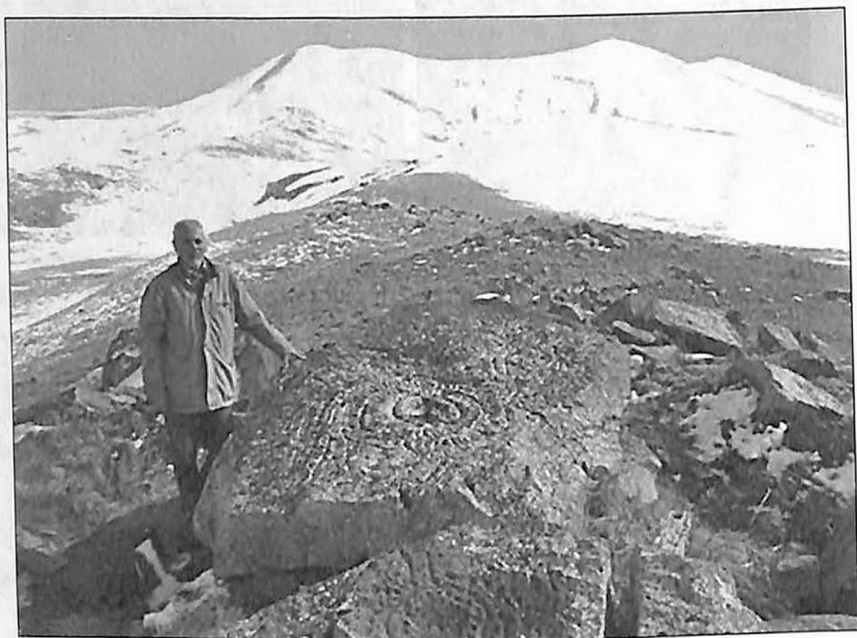

Նկար 10. Փոքր Մասիսի նորայայտ դամբարանադաշտը

Օրինակները շատ են աւելի կարելի է յիշատակել, դա կը նշանակէր ամբողջութեամբ յղել Ալիշանի նշուած եւ այլ աշխատութիւնները: Սակայն կարեւոր է այն հանգամանքը, որ Ալիշանական դիտարկումները կարեւոր են ոչ միայն ճարտարապետական նախատիպերի փնտռութեան համար, այլ բոլոր այն ասպարէզներին հետազոտութեան, որոնք վերաբերուած են հայկական լեռնաշխարհի եւ յարակից շրջանների պատմութեանը ու տեսու-

6 Ըստ արաբ պատմիչ Նափուտ Ալ-Համաւիի՝ «Արմինիայի մէջ երկու լեռներ են, որոնք վրայ են գտնուում Հայաստանի թագաւորների չիրմները իրենց գանձերով»։ տե՛ս Արաբական աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, Երեւան 1965, 366, 51:

Թեանը, որոնցում ակնյայտ են բնապաշտական եւ խորհրդաբանական ընկալումների բազմաթիւ դրսեւորումները: Իսկ այդպիսիք իրօք չատ են:

Նկար 11. Օրինակներ հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերներից

Մխիթար Սեբաստացին համոզուած էր, որ եթէ Հայ ժողովուրդը հեռանայ իր նախնիներու հաւատքէն, դատապարտուած է կորսնցնելու իր հուլիւնը կազմող տարրը, իր նկարագիրը⁷, իսկ նկարագիրը ոչ միայն քրիստոնէական պատկերացումների հիման վրայ էին ձեւաւորուել այլ նաեւ հին հաւատքի: Թերեւս այս էր պատճառը, որ գիտակցելով խնդրի լրջութիւնը Մխիթարեան հայրերը հետազօտում եւ հրատարակում էին այն ամէնը, ինչը կը նպաստէր հայի նկարագրի եւ հուլիւնի պահպանմանը: Դա վերաբերուում էր թէ՛ հայ պատմիչների, թէ՛ հայրապետների, թէ՛ հեթանոս եւ քրիստոնէայ աշխարհի հեղինակների գործունէութեան արդիւնքների հրատարակութեանը եւ այլն: Բաւական է յիշատակել Հ. Միքայէլ Չամչեանին (1738-1823), իր եռահատոր «Հայոց Պատմութիւն» կոթողային աշխատանքով, Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի (1758-1833), «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» եւ «Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Աշխարհի» հատորները, Հ. Համազասպ Ոսկեանի ուսումնասիրութիւնները, նուիրուած Հայաստանի բոլոր նահանգների վանքերին եւ եկեղեցիներին, Հ. Գաբրիէլ Նահապետեանի, «Քրիստոնէական ֆարտապետութիւն, Ուր է կեդրոնական գմբեքաւոր ֆարտապետութեան խանգարումը» եւ այլ արժէքաւոր աշխատութիւններ:

Մեր նախապապերի կողմից աշխարհի մասին բնափիլիսոփայական պատկերացումների յետագայ ուսումնասիրութիւնները յատկապէս Ալիշանի անտիպ նիւթերի հետեւողական եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան հիման վրայ⁸ էլ աւելի կը հարստացնի մեր գիտելիքները հայ մշակութային ժառանգութեան բացայայտման, արժեւորման, պահպանման եւ հանրահռչակման գործընթացում:

Զնայած այն հանգամանքին, որ Ալիշանը իր գրքի վերջաբանում իր ուրախութիւնն է յայտնում, որ այսպիսի յիշատակով քաւում եմ գրչիս՝ այսպիսի խափանուած ու խափանելի նիւթի մասին գրելը, այնուամենայնիւ չափազանց մեծ է նրա դերը հայ հին աշխարհընկալման բանալին հասկանալու գործում:

7 Տեսի գերկիրն Խտալիոյ, Երեւան 2005, 243:

8 Հայաստան Հայկազանց ցՏիգրան, Ժողովք, Հայ վանորայք, Անկազմ Հայաստան, Վարք սրբոց, Հայկարան (անտիպ), ինչպէս նաեւ Նշմարք եւ Նշխարք Հայաստանի, Վեցետիկ 1870, Վարդանայ վարդապետի Հաւաքումն պատմութեան, Վեցետիկ 1862 եւ այլ աշխատութիւնները:

9 ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ, Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը, Երեւան 2002, 237:

Ինքն էլ արդէն համոզուած էր, որ նիւթը անսպառ է եւ ոչ բաւականաչափ կամ ոչ արուեստագիտական հմտութեամբ փորուած¹⁰:

Նշանակում է իրօք անելիքները շատ ու շատ են եւ ոչ միայն ճարտարապետական յօրինուածքների նախատիպերի բացայայտմանը ուղղուած:

ԱՇՈՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

10 Ամդ, 236:

Summary

NATURALISTIC AND SYMBOLIC PERCEPTIONS EXPRESSED IN GHEVOND ALISHAN'S WORKS

ASHOT GRIGORYAN

The Armenian foot has traversed all the ways
even though having not discovered them.

Ghevond Alishan

The artifacts certifying the naturalistic and symbolic perceptions of our ancestors are spread all over the Armenian highlands in the shape of thousands of rock sculptures, ancient cult monuments, sanctuaries, temples, castles, and fortresses, as well as geographical names, ethnological materials, and other compositions. For interpretation as well as revelation, explanation, preservation, and even current possible usage of their prototypes, it is necessary to carry out investigations to understand the reasons of their creation.

It is quite important that the investigation of the thousands of artifacts is accompanied by studying written sources about them. Along with the valuable works left by the medieval Armenian historians (Khorenatsi, Tatevatsi, Shirakatsi, Davit Anghaght, Narekatsi, etc.), it is important to study the literary heritage of Father Ghevond Alishan, one of the outstanding scientists of the St. Lazarus Mekhitarist Congregation of Venice.

By distinguishing Ghevond Alishan's compact work *Ancient Armenian Faith or Heathenism* (which was published in parts in the journal *Bazmavep*) among his numerous studies, we have a purpose to specially refer to our ancestors' naturalistic and symbolic perceptions introduced by Alishan that have always been expressed in all the fields of Armenian art (particularly in architecture) beginning from prehistoric period till nowadays.

In his book, Ghevond Alishan has thoroughly presented typical phenomena of heathen life, ancient faith, and cult worship of gods including the Armenian religion, faith, worship, God, naturalism (symbolic perceptions and worship of mountains, stones, fire, water, vegetation, and fauna) and luminaries (worship of the sun, moon, stars, climate).

The studies of the Armenian intellectual heritage allow us to conclude that many of religious and symbolic expressions described by Alishan have passed on to Christian culture and preserved until nowadays. Such interpretations found in Alishan's heritage are widely used by various researchers and, today, many of his provisions are admissible and applicable in the scientific world. Current studies show that even the slight examination of the structural peculiarities of the most important monuments of the Armenian highlands confirms the inevitable practicing of their creators' naturalistic perceptions. Among them are the traces and facts of the repeatable application of the figural concepts of quadrilateral division of the world, perception of human-earth-heaven tripartite and three-layer division, three classes in society relations, as well as numerical, vegetable, animal, universe-originating, anthropological and geometrical symbols.

Today it is already known that such structural concepts as hill-temples, pyramids, ziggurats, depictions of Mount Ararat, Noah's Ark, cathedral-altars, sepulcher-pantheons, church-*khachkars*, house-cities, castle-fortresses, word-speeches, fairy-tales and riddles, epopee and epics are the results of interrelated situation of the Armenian identity and its continuous existing in the Armenian highlands. There is also a logical chain of parallel realities such as the dwelling of primitive men in the Armenian highlands and his intellectual activities, Portablur, the Nemrut pantheon, the Greater and Lesser Massises, Noah's Ark, paradise, tree of life and wisdom, Gregory the Illuminator's torch – on Mount Aragats, the Ararat Kingdom, Khor Virap and Holy Etchmiadzin, Cilicia and Armenia, the spreading of the Indo-European language family, Armenian diaspora, etc.

Reflections of these symbolic perceptions in the prehistoric, pre-Christian and Christian periods, their application and continuous alterations, re-interpretations and preservation of many of their initial meanings, and also their applicability in the 20th century Armenian art are real and contentious topics for studying and making certain conclusions.

Further investigations of our ancestors' naturalistic perceptions of the world and especially the comprehensive studies of Ghevond Alishan's unpublished works will certainly enrich our knowledge of the Armenian cultural heritage in the process of its revelation, evaluation, preservation, and recognition.